nje o vjeri adolescenata u vremenu krize koji smatraju da im je osobna vjera pomogla u stjecanju psihosocijalne otpornosti i doprinosila njihovu rastu. S protestantskim teologom Jürgenom Moltmannom na pitanje „Gdje je Bog u ljudskoj patnji?“, odgovara da ispravne slike o Bogu mogu postati izvorom nade i snage u nadvladavanju zla i patnje. Zato „konfesionalni vjeronauk pridonosi ostvarivanju ciljeva škole tako što se tim pitanjima bavi iz perspektive određene religije ili određene kršćanske denominacije“ (211). Upućuje na djela autora koji se bave pedagogijom nade koja angažira maštu i uključuje građanski angažman.

U generalnom zaključku (217-218) podsjeća da je uključivanje žena u pastoral sinodalne Crkve ključno za naše vrijeme te da teologija može pridonositi posredovanju između Crkve i javnosti. Tekstovi koje u knjizi nudi izrasli su iz njezine „višestruke pripadnosti“ i nada se čitateljima pomoći u obnovljenom razumijevanju Crkve u našim prilikama. Divno je svojstvo autorice i knjige što Crkvu kao strukturiranu zajednicu Kristovih sljedbenika voli i pridonosi reformi ustrajanjem u crkvenom zajedništvu.

Mato Zovkić, profesor emeritus

SMRT KRISTOVA KAO USPOSTAVA TRAJNOG POVJERENJA IZMEĐU BOGA I LJUDI

Teresa MORGAN, *Trust in Atonement. God, Creation and Reconciliation*. Grand Rapids, Michigan: William Eerdmans Publishing Company, 2024., 267 str.

Autorica je anglikanska bibličarka koja predaje Novi zavjet i ranokršćansku literaturu na Yale Divinity School u Sjedinjenim Državama. Između ostaloga napisala je studiju o poimanju vjere kod Rimljana i prvih kršćana (*Roman Faith and Chistian Faith*, 2015.), o Pavlovu poimanju vjerničkog ‘bivovanja u Kristu’ (*Being ‘In Christ’ in the Letters of Paul: Saved Through Christ and in His Hands,* 2020.) te o teologiji povjerenja prema Novome zavjetu (*The New Testament and the Theology of Trust: ‘This Rich Trust’*, 2022.). Anselmova teologija zadovoljštine ponekad je bila odviše vezana uz feudalno društvo kao da je Bog uvrijeđeni vladar koji za uvrede traži naknadu u patnji i krvi (usp.: „Spasenje“, *Suvremena katolička enciklopedija*, 901-905). Mene je proučavanje smrti Isusove u Evanđelju po Luki, za kojega je Isus silom ušutkani prorok, potaknulo na zanimanje za ovu egzegetsku studiju.

U Predgovoru (str. IX-X) autorica ističe da je knjiga izrasla iz njezina bavljenja teologijom povje-

renja (theology of trust) u Novom zavjetu u kojem se to izriče pojmovima *pistis* - vjera i *apistia* – nevjera.

U Uvodu (str. 1-33) ističe kako engleska riječ *atonement* označuje povezivanje u jedno s nekom osobom (at one) ili pomirenje nakon konflikta. Pavlovo učenje u 2 Kor 5,19 da je Bog po Kristu svijet pomirio sa sobom tumači kao vjeru prvih kršćana da je Bog ljude u Kristu sa sobom pomirio, ne prvenstveno kao davanje zadovoljštine. Krist, sveopći pomiritelj, osposobljava i zadužuje vjernike da se bore protiv socijalne nepravde, ali ponizno, uz podnošenje patnje i podupiranje ljudske solidarnosti. Najavljuje izlaganje o novom modelu zadovoljštine s pomoću uspostave povjerenja između Boga i ljudi koji bi trebao biti biblijski i pun sućuti. U kontekstu rimskog načina razmišljanja, novozavjetni izrazi „vjera, vjerovati, vjeran" prvenstveno izražavaju odnos (str. 8-9). Prema Rim 3,25 Bog je Krista učinio Pomirilištem po vjeri. Time je uspostavljen odnos povjerenja prema Bogu i ljudima. Bogu je svojstveno terapeutsko povjerenje kojim Krista šalje da izgrađuje povjerenje kod ljudi (str. 15). Isusova zapovijed ljubavi pretpostavlja da su ljudi međusobno ovisni. Zato je kršćanska vjera u Boga prvenstveno relacijska, a zatim kognitivna. Ona uključuje povjerenje u sebe i druge (19). Bez povjerenja koje iskazujemo i trebamo teže je prakticirati ljubav i nadu (23). Isus svojim iscjeljenjima bolesnika podsjeća ljude da trebaju spasenje (25). Autorica zaključuje Uvod najavom građe u pet poglavlja.

1. *Nanošenje zla i trpljenje, povjerenje i nepovjerenje* (35-84)

Psiholozi, filozofi povjerenja i etičari tvrde da djeca imaju sklonost povjerenju te da povjerenje zakazuje u ljudskim odnosima kada ljudi dožive izdaju. Za uspostavu povjerenja potrebna je pomoć dobronamjernih i upućenih. Ljudi redovno imaju sposobnost povjerenje iskazivati i prihvaćati ga. Ljudi mogu dovoditi u pitanje Boga koji traži odnos povjerenja, ljubavi, mira jer patnja ili zlo koje podnose može postati zapreka za uspostavljanje odnosa (37). Pjesmu Iz 53 o Sluzi Patniku tumači kao skršenost Sluge grijesima svojega naroda i sliku terapeutskog povjerenja Boga i Krista (42-43). NZ motiv Sluge upotrebljava da protumači modele spasitelja u ljudskom društvu: on može spašavati ljude od patnje koju drugi nanose. Isus se u evanđeljima predstavlja kao služitelj svih koji daje svoj život kao otkupninu (Mk 10,45), on je pashalno janje koje oduzima grijeh svijeta (Iv 1,29) . „Otkupnina" se davala za izbavljenje od nesreće ili od krivnje, što je kod povijesnog Isusa moglo uključivati oba značenja (47). NZ kao da pita: Trebaš li oslobođenje od svo-

jih grijeha ili od patnje koju ti drugi nanose? U sva četiri evanđelja zabilježen je natpis nad Raspetim „kralj židovski“, što je odraz straha židovskih poglavara i rimskih okupatora da bi mogao imati političke ambicije. Isus svoje ohrabrenje ozdravljenoj ženi, koje donose sva tri sinoptika, izriče glagolom *sôzein* koji autorica prevodi: „Tvoje te povjerenje (trust) ozdravilo.“ Kako taj glagol znači i „spasiti“, ozdravljena žena spašena je od patnje koju su joj ljudi nanosili s uvjerenjem da tako vrše volju Božju jer je bila obredno nečista (58).

Pavao u Rim povezuje *pistis* (vjeru) s nanošenjem zla i patnjom. Slično u 1 Kor 4,18; 5,13; 6,7-8. Zato za njega „umro je za nas“ prvenstveno znači “nama u prilog, nama na korist“. Poslanica Hebrejima izričito uči da je Krist žrtva zadovoljštine za ljudsku zloću (9,13-14.15.28; 13,11-12). U evanđeljima Isus predbacuje ljudima, osobito farizejima, da mu ne vjeruju, što znači da im je važniji njihov položaj od vršenja volje Božje (Mt 23,1-36). Zakazali su u pouzdanju u Boga te progone proroke i mudrace koje im Bog šalje. U govoru protiv farizeja odjekuje konflikt između Matejeve zajednice i nekih Židova te sukob povijesnog Isusa s vjerskim poglavarima njegova naroda (64-65). U sinopticima Isus naziva svoje sljedbenike malovjernima (o*ligopistoi*- Mt 6,30; Lk12,28). Time ih zove na drukčije vrednovanje vlastitog života. Na molbu oca da mu ozdravi bolesnog sina, Isus traži povjerenje, a dječakov otac ponizno izriče: „Vjerujem! Pomozi mojoj nevjeri“ (Mk 9,24). Marko ovdje nagoviješta da i nesavršenu vjeru prihvaća Gospodin Isus (67). Sinoptici su prizor Isusove molitve u vrtu pred uhićenje učinili Isusa uzorom prihvaćanja volje Božje (69). U Rim 1,24-31 Pavao slika grešnu situaciju pogana koji su Boga kao Istinu zamijenili štovanjem idola. Mane pogana, ovdje popisane, prikazane su kao stanje zaglibljenosti u zlo iz kojeg je potrebno izbavljenje (72-73). U 1 Kr 1,21-25 Pavao ističe kako Židovi traže čudesa, a Grci mudrost, dok on i drugi propovjednici evanđelja propovijedaju Krista raspetoga koji je Božja snaga i Božja mudrost. Autorica ovdje vidi potrebu pouzdanja u Boga i Krista jer iz kolektivnih zlih postupaka nastaje kolektivna patnja koju treba liječiti (75). U Rim 5-8 Pavao govori o slobodi kršćana od grijeha, smrti i Zakona. Autorica iz toga izvodi uvjerenje da „ljudi oblikuju sebe i svoj okoliš te bivaju oblikovani od svojega okoliša, često dotle da ne mogu lagano promijeniti štetnu i odurnu situaciju ili zbroj stavova i ponašanja“ (79). Autorica zaključuje ovo poglavlje pozivom na učenje povjerenja koje iskazujemo i prihvaćamo jer Bog po Kristu nudi povjerenje (82-83).

2. *Povjerenje nakon traume, konflikta i vrijeđanja* (85-116)

Ovdje autorica preuzima rezultate istraživanja psihologa i pedagoga o mogućnosti uspostave novog povjerenja da bi osvijetlila važan vid smrti Isusove u Novome zavjetu. Navodi imena dvojice istraživača o ratu u BiH 1992.-1995. nakon kojega bivši ratnici stvaraju zapreke za međusobno pomirenje (87). Navodi i studiju iz 2012. o minimalnoj razini povjerenja u jednom selu srednje Bosne (91). Prihvaća sugestiju jednog istraživača o 2 Kor 5,18-20 da bi kršćani u svijetu sukoba mogli postajati ambasadori pomirenja (96). Priznaje da učenje povjerenja u sebe i druge traži vrijeme i prakticiranje (100). Prihvaća uvjerenje jednog istraživača o genocidu u Ruandi da oni koji su preživjeli traumu mogu doprinositi promjeni na bolje ne samo za sebe nego i za sredinu u kojoj žive (104). Kod volontera koji kao vjernici rade sa zatvorenicima i pri tome se oslanjaju na vjeru u Boga bivši prestupnici s vremenom nalaze nadahnuće za osobnu promjenu na bolje (110). Kršćani mogu temeljiti svoju spremnost na povjerenje i vjerodostojnost u vjerodostojnosti Boga i Krista (114). Pri tome su važni susreti koji su znakovi životne pratnje.

3. *Povjerenje i vjerodostojnost Isusa Krista* (117-158)

Na početku ovog poglavlja autorica ističe kako samo Poslanica Hebrejima obrađuje smrt Isusovu kao žrtvu, dok je većina drugih novozavjetnih spisa povezuju s vjerom (*pistis*). U Rim 5,10-11 Pavao uči da nas je Krist svojom smrću pomirio s Bogom. Iz ovog i drugih Pavlovih odlomaka autorica ističe Kristovu vjernost Bogu i ljudima te poziv ljudima da mu vjeruju kao Spasitelju (120). Po Kristu ljudima je pružena mogućnost povratka Bogu, što je nova inicijativa za ljude. Kristova povezanost s Bogom i s ljudima omogućuje ljudima ispravnu povezanost s Bogom (122). U Fil 3,7-11 Pavao sa zahvalnošću prihvaća pravednost po vjeri u Krista Isusa, a to je ispravan odnos prema Bogu. U Gal 2,15-20 Pavao zahvalno ističe da živi iz vjere u Krista Isusa koji je sebe predao za njega. U Kristu se Bog očituje kao vjeran ljudima; Krist je pomiritelj Boga i ljudi jer mu vjeruju Bog i ljudi (125). Ljudi iskazuju povjerenje Isusu ne samo po onome što naučava i čini za ljude nego i po njegovu odnosu prema Bogu (127). Isusovo prihvaćanje nasilne smrti izraz je njegova povjerenja u Boga i ljude jer odražava uvjerenje da će Bog izvesti dobro iz takve smrti; on nije dopustio da nasilje promijeni njegov odnos prema Bogu (129). Tominu ispovijest vjere „Gospodin moj i Bog moj" u Iv 20, 28-29 auto-

rica prevodi s „Iskazao si povjerenje jer si me vidio? Blaženi koji nisu vidjeli, a prihvatili su povjerenje“ (133-134). Na pitanje da li je Isus morao umrijeti, autorica odgovara da nije htio izbjeći uhićenje jer je ono bilo posljedica njegova djelovanja. Zato je Isusova smrt izraz njegova odnosa prema Bogu i ljudima (135-136). U Rim 11,21-23 Pavao se služi slikom kalemljenja ili pricijepljenja da pojasni ulazak pogana u narod Božji. To ih čini duhovno živima i donositeljima plodova. Isus prihvaćanjem nasilne smrti očituje neraskidivost svojega odnosa s Bogom i ljudima (139).

Isus je prihvaćanjem nasilne smrti postao novi model povjerenja pristajući da Bog po njemu ljude uvede u novi život. Zato „umro je za nas“ prvenstveno znači „nama u prilog“, ne „mjesto nas“ (143). U 1 Sol 1,6-7 Pavao hvali krštene Solunjane što su postali nasljedovatelji Krista te uzor vjernicima Makedonije. Tu apostol ističe da Solunjani trpljenjem postaju slični Kristu, a to jača njihovu vjeru (145). U Fil 2,5-11 Pavao potiče krštenike neka svoju vjeru modeliraju na Kristovoj kenozi, čime se pridružuju Kristovoj patnji i smrti (147). Pavlovi pozivi na vjeru su poticaji na nov odnos s Bogom i Kristom te na uključenje u zajednicu vjere (149). Onima koji su doživjeli traume, Bog nudi izlazak iz njihova otrovnog stanja uspostavljanjem novih i životvornih odnosa po Kristu (153). Isus nudi ljudima razloge za povjerenje po svojemu životu, smrti i uzvišenju, a ljudi odgovaraju ne samo zbog toga što on govori nego i što jest (155). Smrt raspećem pokazuje ne samo što je Bog učinio za ljude nego i što nastavlja činiti (158).

4. *Povjerenje u prirodi* (159-195)

Ekoteologija pokazuje da ljudi svojim zlim postupcima narušavaju prirodu. Krist uspostavlja nov odnos prirode s Bogom (160). Biblijski izvještaj u Post 1-3 otkriva da je Bogu stalo do materijalnog svijeta, a Ps 150,6 poziva: „Sve što diše neka hvali Gospodina“. Zavođenjem prvih ljudi zmija je pokvarila Božji plan (163). Iv 1,1-4 i 1 Iv 1,1-2 iznosi uvjerenje da je Isus dostojan povjerenja kao što je Bog kao Stvoritelj dostojan povjerenja (165). U Rim 8,16-25 Pavao ističe kako stvorenje sudjeluje u slavi djece Božje te zajedno uzdiše i muči se u porođajnim bolima. Autorica iz toga izvodi da priroda može biti u stanju grijeha te da ljudi zajedno s prirodom očekuju posinjenje (168). Autorica navodi niz rezultata prema kojima životinje i biljke mogu jedne drugima priskakati u pomoć ili škoditi. Na toj liniji zgodu o opsjednutom iz kojega zli duhovi ulaze u krdo svinja kao nečistih životinja za Židove gleda kao Isusovo predstavljanje Boga u prirodi (178). Kol 1,15 naziva proslavljenog Krista „Prvorođencem svakog

stvorenja", što autorica tumači kao dioništvo u stvaranju. U Iv 12,24 Isus grčkim hodočasnicima u Jeruzalemu najavljuje da treba biti pšenično zrno koje umire da donese obilat rod. Autorica to razumije kao Isusovo povjerenje u Boga koji sve usmjerava na nov život (180). Kad se Isus na oproštajnoj večeri dariva kao kruh koji učenici trebaju jesti, time se predstavlja kao kruh koji hrani, uzdržava i mijenja druge (181). Autorica navodi primjere „socijalnog" ponašanja među životinjama i biljkama te s pomoću njih izvodi da Bog jest iznad ljudskog razumijevanja, ali Isus Krist nije jer predstavlja Boga za ljude i može ih pomirivati s Bogom (192). Da bismo mi ljudi bili vjerodostojni u odnosu na stvorenja, trebamo iznova učiti brinuti se za druge, djelovati velikodušno i altruistično prema njima te činiti što oni od nas trebaju (195).

5. *Kao što i mi opraštamo* (196-220)

U obje verzije Očenaša (Mt 6,12 i Lk 11,4) molimo da nam Bog otpusti dugove. Autorica to razumije kao opraštanje zla koje smo drugima nanosili (196). Kršćani opraštaju jer imaju iskustvo da njima Bog oprašta. Zadovoljština među ljudima slična je zadovoljštini između Boga i ljudi, a ona se događa posredovanjem Isusa Krista (199). Pavao se služi metaforom o pritjelovljenju Kristu i međuovisnosti krštenika (1 Kor 6,15; 12,12-27). Kršćanska zajednica koja nastoji živjeti u povjerenju prema Kristu i međusobno, treba uočavati različite potrebe pripadnika (201). Povjerenje Boga i Krista u nas ljude poziva nas na rizik povjerenja kao što je ono iskazano nama (202). Bog nam po Kristu daje snagu da uspostavljamo povjerenje s onima koji su nam nanijeli zlo (204). Isus se predstavlja kao onaj koji je došao ispuniti Zakon i proroke (Mt 5,17.48; 7,21). On od svojih sljedbenika očekuje praktičnu ljubav prema bližnjima i neprijateljima (206). Kad se osjećamo jadnima, nepodržanima i ranjivima, smatramo da nas najviše tišti zlo koje su nam drugi nanijeli. Prihvaćamo li odnos s Bogom, po Kristu dobivamo snagu da se prepustimo riziku zadovoljštine jedni prema drugima (207). Pavao se predstavlja kao Kristov sluga kojemu je povjerena zadaća propovijedanja evanđelja besplatno (1 Kor 9,15-18). Zato traži od vjernika da nasljeduju njega kao što on nasljeduje Krista (1 Kor 11,1). Svojim suradnicima povjeravao je zadaću da djeluju u ime Boga i Krista pa se može govoriti o „kaskadi" povjerenja (209).

Parabolu o talentima, koju su Mt 25,14-30 i Lk 19,11-27 prenijeli u nešto drukčijem obliku, autorica gleda kao prihvaćanje i vršenje povjerenja. Oni kojima je povjerenje iskazano, model su kao što je Krist model njima. Prema onima koji zakažu, možemo imati sućuti

jer i sami možemo biti takvi (211). Autorica navodi skupine kršćana u sjevernoj Irskoj koje se trude oko pomirenja nudeći vlastito iskustvo pomiriteljskog življenja. To traži i spremnost na slušanje osoba s druge strane (213-214). Vjernici mogu pridonositi ozračju povjerenja i kad znaju da nisu savršeni. U zaključku ovog poglavlja autorica ističe da je Krist prisutan kao posrednik, primjer i pratilac ondje gdje ljudi nastoje ponovno uspostaviti povjerenje. Ljudima koji su zlo počinili ili pretrpjeli Krist nudi uspostavljanje povjerenja prema Bogu i ljudima. Takvo povjerenje je dar, poziv i odgovornost (218).

U *Zaključku* (221-226) autorica iznosi slučaj žene koja je 29. kolovoza 1904. umrla od posljedica muževa zlostavljanja. U toj obitelji zlostavljanje je vršeno generacijama. Prema ljudskom iskustvu i biblijskim zapisima prožeti su patnja i nanošenje zla. Bog smrću Kristovom na križu stvara prostor povjerenja u kaosu svijeta (223). Tko traži povjerenje, počinje tražiti ozdravljenje za sebe i druge. Zato je model povjerenja drukčiji od drugih modela zadovoljštine (225).

Popis upotrijebljene literature (*Works Cited*) obuhvaća 468 naslova – svi na engleskom, objavljivani između 1962. i 2022. Paradoksalno je što autorica ovdje ne navodi engleska izdanja djela o filološkoj analizi novozavjetnog grčkog (Fr. Rienecker 1976., M. Zerwick-M. Grosvenor 1996., Cl. L. Rogers 1998.).

Kazalo tema (*Index of Subjects)* na četiri stranice (255-258) sadržava neka važna imena, ali prvenstveno upućuje na pojmove povjerenja i izmirenja.

U kazalu biblijskih citata (*Index of Scripture)* dvije stranice upućuju na starozavjetne knjige, a sedam na novozavjetne (259-267). Najviše uputa usmjereno je na Poslanicu Rimljanima jer se autorica posebno bavi poimanjem vjere u tom Pavlovu spisu.

Zanimljivo je da autorica novozavjetnu grčku riječ za vjeru (*pistis)* sustavno prevodi s faith, ne belief. Ključne engleske riječi za teologiju Isusove smrti kao sklapanja trajnog povjerenja između Boga i ljudi su: trust, entrusted.

Mato Zovkić, profesor emeritus